

نقش عناصر ایرانی در بنای تاج محل

مژگان اسماعیلی (دکتری تاریخ)

گروه متون و کتیبه های دوران اسلامی

استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

esmailimojgan@yahoo.com

09121838547

Fax: 021 – 66736586

چکیده

تاج محل بنای یادبودی که برای ممتاز محل همسر شاه جهان ساخته شد، از نمونه‌های بسیار زیبای معماری اسلامی در شبه قاره هند به شمار می‌آید. شاهان گورکانی موفق به ایجاد سبک تلفیقی به نام سبک مغولی شدند که از ظرایف هنر ایرانی، آسیای میانه و آناتولی بهره می‌برد. طرح اصلی بنا از قبر تیمور لنگ در سمرقند گرفته شده و الحاقاتی با معماری سنتی ایرانی به بنا اضافه شده است. برای بنای این اثر هنری هزاران هنرمند و صنعتگر از اقصای نقاط جهان استخدام و به کار گمارده شدند. در منابع تاریخی نام شخصیت‌هایی ایرانی که نقش اساسی در بنای تاج محل ایفا کردند از جمله استاد عیسی شیرازی نقشه نویس (طراح)، امانت خان شیرازی توفیق نویس (خطاط) و محمد حنیف قندهاری دیده می‌شود. هنر ایرانی یکی از مؤثرترین عناصر هنر اسلامی است و تاج محل از نمونه‌های بارزی است که حکایت از حضور هنر ایرانی می‌کند.

واژگان کلیدی: تاج محل، معماری ایرانی، معماری اسلامی، میراث فرهنگ ایرانی، گورکانیان هند.

مقدمه:

مسلمانانی که به عنوان فاتح یا مهاجر به هندوستان رفتند و آنجا را مانند کشور خود پذیرفتند، و در نتیجه همزیستی دو فرهنگ اسلام و هندویسم، فرهنگی به وجود آمد که با حمایت حاکمان و سلاطین رشد و نمو نمود و در جوانب مختلف فرهنگ و تمدن مردم شبه قاره به منصفه ظهور نشست.

هنر معماری از جمله عناصر فرهنگی بود که در دوره تاریخ میانه هند یعنی عصر مغولان هند به اوج خود رسید. هنرمندان معمار ظرافت و استحکام را از معماری هندی و سازه‌هایی چون گنبد، منار، طاق و نقوش اسلیمی و هندسی را از معماری اسلامی اخذ نمودند.

صلح و آرامش که مغولان هند ایجاد کردند موجب تشویق مهاجرت هنرمندان به هندوستان شد. معماری این دوره برگرفته از معماری آسیای مرکزی، هندی و ایرانی است. آثار معماری بر جای مانده از ابتدای این دوران حاکی از تقلید مغولان هند از سبک تیموریان است.

امپراطوران مغول هند بزرگترین حامیان هنر و معماری بودند و علاقه بسیار در گسترش و طراحی قلعه‌ها، کاخ‌ها، مساجد و مقابر داشتند. آن‌ها با ادغام دو سبک خارجی و بومی، سبکی را پدید آوردند که معروف به «سبک مغولی» شد. بابر (هنرمندان بنا، حکاک، سنگ بر و کارگر از دهلی، آگرا، سیکیری، بیانا، پانی پات، دهلیپور و ... را برای عمارات عمومی به کار گرفت، مساجد سنبل (Sambhal)، آیودھیا (Aoudihia) و پانی پات از این جمله‌اند. نمونه‌های دوره همایون (۹۳۷-۹۵۷ هـ) مسجد کچپوره دین پناه در آگرا است. بعدها سبک معماری تیموری با سبک هندی آمیخته شد و نمونه بارز آن قلعه پورانا (Purana) در دهلی است. نفوذ معماری ایرانی نیز از زمان همایون به بعد در معماری مغولان هند هویدا شد. اما از زمان اکبر شاه هنر معماری جنبه تلفیقی یافت. اکبر (۹۸۳-۱۰۱۴ هـ) بانی بناهای باشکوه بود و بنا به گفته ابوالفضل علامی وی بانی کاخ‌ها، کاروانسراها و پل‌های زیادی در شهرهای فتح پوری، آگرا، لاهور و الله آباد ... بود.

سبک تیموری عمدتاً در کاخ‌ها، آرامگاه‌ها و کاروانسراها مشهود بود. جهانگیر نیز حامی این هنر شد به خصوص در ایجاد باغ‌های باشکوه همت گمارد. اما دوره شاه جهان بدون شک یکی از اعصار زرین به لحاظ رشد هنر معماری محسوب می‌شود. شاه جهان بناهای متفاوتی در جاهای مختلف بوجود آورد. وی بر خلاف اکبر که علاقمند به بناهای عظیم از جنس گل رس بود به مرمر سفید علاقمند بود و بعدها برخی از بناهای دوره اکبر در لاهور و آگرا را به مرمر سفید تبدیل کرد. آرامگاه‌های این دوره نیز به صورت بناهای طاق‌دار چهار یا هشت ضلعی ستون‌دار ساخته می‌شد

که در وسط آن آب نما و باغ قرار داشت که مشهورترین این آرامگاه‌ها تاج محل در اگرا است. بعد از مرگ جهانگیر (۱۰۳۷ هـ) در لاهور شاهزاده خرم با عنوان شاه جهان به سال ۱۰۳۸ هـ در اگرا به تخت نشست. شاه جهان مانند اجدادش اگرا را به عنوان پایتخت خود انتخاب نکرد و ترجیح داد در نزدیکی دهلی در کنار رود جمنا (Jumuna) شهری جدید به نام شاه جهان آباد بنا کند (عنایت خان، ۱۹۹۰: ص ۸۶). جایی که امروزه به قلعه سرخ (Red fort) معروف است. ساخت این بنا نه سال طول کشید و شامل قسمت‌هایی چون دیوان خاص، دیوان عام، رنگ محل، هیرا محل و الحاقاتی چون گارد سلطنتی، اصطبل‌ها، باغ و غیره است.

شاه جهان هم‌چنین خالق آثار معماری زیبایی چون شش محل (Shishmahal)، خاص محل، ماشی محل (Mashimahal)، مثنی برج (Mosman Borj)، مسجد موتی (Moti Mosque) است. مرمم که از مصالح اصلی این بناها بود از معادن سنگ ماکرانا (Makrana) نزدیک سمبار (Sambar) تأمین می‌شد.

بانوی ایرانی و بنای تاج محل:
در میان بناهایی که در خارج از ایران ساخته شده و هرکدام به نوعی یادآور فرهنگ و تمدن ایران است هیچ بنایی را با بنای تاج محل نمی‌توان مقایسه کرد. تاج محل با یادآوری تاریخ نمادی از عشق و افسانه و هنر است که توجه جهانیان را به خود جلب کرده است.

« میرزا غیاث الدین شیرازی (به روایتی تهرانی) (خوافی خان، ۱۸۶۹: ج ۱، ص ۲۶۳) از رجال معروف عصر صفوی (۹۸ هـ) است که با خانواده از قزوین به هندوستان مهاجرت می‌کند، با ازدواج جهانگیر با مهر النساء ملقب به نور جهان، دختر میرزا غیاث الدین، وی به مقام صدراعظمی رسید و پسرش آصف خان به مقام سپهسالاری. آصف خان نیز دختر خود «ارجمند بانو بیگم» را به همسری «شاهزاده خرم» که بعد از سلطنت به شاه جهان (۱۰۳۷-۱۰۶۸) معروف شد، درآورد. ارجمند بانو به قدری در نزد شاه جهان محبوب بود که در سفرهای جنگی نیز با او همراه بود. در سال ۱۰۴۰ هـ. در سفر جنگی برهان پور در هنگام زایمان چهاردهمین فرزند خود وفات یافت (نسخه خطی شماره ۴۱، دانشگاه علیگره). او موقتاً در همان جا در کنار رود تپتی (Tapti) در باغ زین‌آباد به امانت گذاشته شد و پس از شش ماه به اگرا آورده شد. (لاهوری، ۱۸۷۲: ج ۱، ص ۳۸۵-۶).

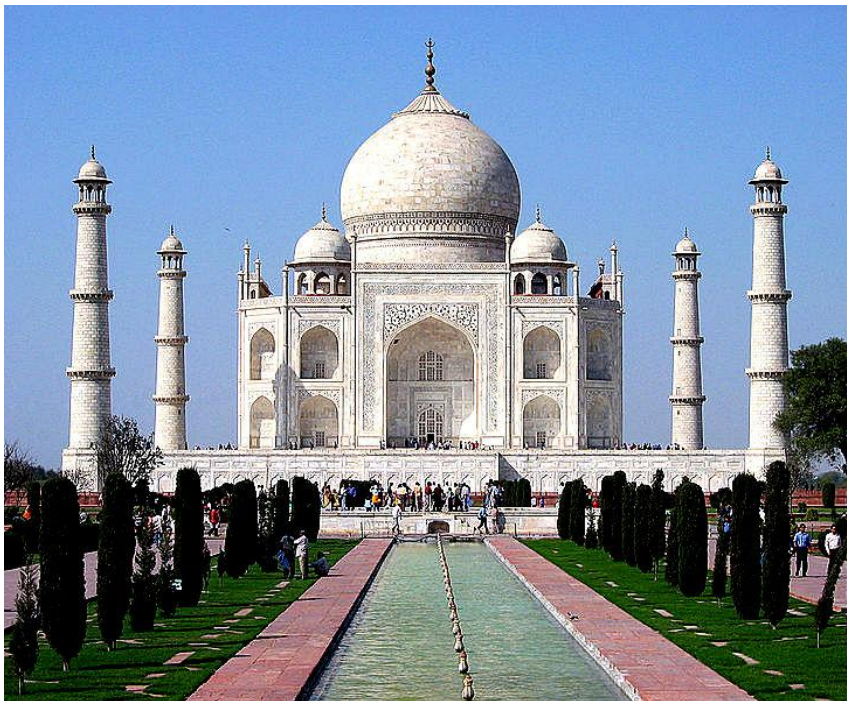
شکل از آرشیو دانشگاه کانبرا

شاه جهان بی درنگ شروع به اجرای یکی از وصایای ارجمند بانو که ساختن بارگاهی با شکوه و عظیم برای او بود نمود. (ممتاز علی، نسخه خطی شماره ۴۱، لاهوری، ۱۸۷۲: ج ۱، ص ۳۸۸). آرامگاهی که جملگی سنت‌های معماری آسیای مرکزی، ایران و هند به طور هماهنگ و موزون تلفیق یافته و بیشترین تاکید بر تناسبات هندسی عمارت شده است. در ساخت این عمارت ۲۰۰۰۰ هنرمند و معمار از نقاط مختلف آسیا به خصوص از ایران، شبه قاره هند، آسیای میانه و منطقه آناتولی شرکت داشتند. ساخت این بنا در سال ۱۰۴۲ هـ آغاز شد و مقبره اصلی در ۱۰۵۷ هـ و بناهای اطراف و باغ ۵ سال بعد تکمیل شد.

طرح اصلی از گور تیمور در سمرقند گرفته شد و الحاقات با طرح معماری سنتی ایرانی و اوایل مغولان هند توسعه یافت. این بنا در وسط باغی بزرگ ساخته شده است و چهار مدخل آن در مقابل چهار خیابان وسیع که از وسط آنها نهر آب (آب نما) می‌گذرد قرار دارد. آنچه که معروف به چهار باغ است.

این بنا مربع شکل و بر سکویی وسیع قرار دارد و هر ضلعش را سه طاق تشکیل می‌دهد که طاق وسطی بزرگ‌تر و مدخل بنا است، طاق نماهای خارج از سکوی بنا یادآور معماری دوره صفویه است. لازم به ذکر است که نه تنها بنا بلکه باغ نیز به صورت مربع شکل است و مربع یکی

از اشکال کامل و به ویژه یکی از شکل‌های مهم و مقدس در فرهنگ طراحی معماری در ایران است. این بنا در وسط سکویی به ارتفاع ۷ متر بنا شده است و اضلاع آن ۹۵/۱۶ متر است که با ردیفی از طاق‌نماها تزیین شده است (محمد صالح کنبو، ۱۹۵۹: ج ۲، ص ۳۱۶).

نمای روبرویی تاج محل از مجموعه بگلی

این سکو در وسط سکوی مستطیل شکل دیگری قرار دارد و این سکو با سنگ‌های سرخ مثبت‌کاری و پرچین‌کاری شده مفروش است (نسخه خطی شماره ۴۱، دانشگاه علیگره). در هر یک از چهار گوشه سکوی مربع مناره‌ای به ارتفاع ۴۲ متر بر پایه‌ای هشت ضلعی به چشم می‌خورد که سه کنگره آنها را به سه قسمت مساوی تقسیم کرده است. در هر یک از چهار جهت اصلی بنا یک ایوان به ارتفاع ۳۲/۲۴ متر وجود دارد، که بر پیشانی و دو طرف پیش طاق‌ها آیات سوره یس و به خط ثلث نوشته و قاب‌بندی شده است (بورکهارت، ۱۳۷۸: ص ۱۶۷). مقرنس‌های

مرمرین پیش طاق‌ها از زیباترین تزیینات بنا به شمار می‌رود (همان، ص ۱۸۵-۱۸۴). در دو ردیف ایوان‌های اصلی و نیز در همه زاویه‌های بنا مجموعه شانزده منار گونه باریک و توپر دیده می‌شود که نوک آن شبیه غنچه نیلوفر آبی است (سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ص ۹۱). بر بالای قسمت مرکزی بنا گنبد پیازی شکل بزرگی به ارتفاع ۷۴/۱۰ متر از سطح زمین و ۶۷/۱۰ متر از سطح سکو قرار دارد. این گنبد دو پوسته ساقه‌ای به ارتفاع ۱۵ متر دارد. شکل پیازی و دو پوستگی این گنبد تلفیق معماری ایرانی و هندی را نشان می‌دهد اما هلالی که در راس این گنبد قرار دارد یادآور سبک گنبد‌های عثمانی است (جغتای، ۱۹۶۳: ص ۵۵). و چهار طاق‌های کوچک با گنبد‌های کلاه فرنگی یادآور چهار گنبد مقبره امیراسماعیل سامانی در بخارا است (سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ص ۹۰). و به عبارتی خصوصیات مزبور را می‌توان از ویژگی‌های معماری ایرانی دانست.

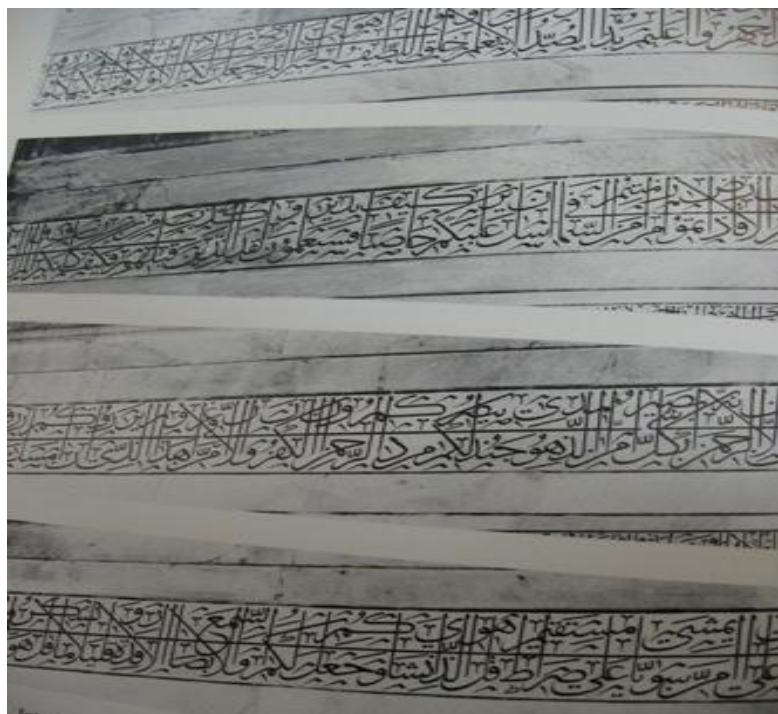
همچنین چهار منار در چهار گوشه سکو از جمله خصایص معماری عصر تیموری است، این چهار برج در چهار رکن دیوار مربع شکل واقع شده و قطر گنبد عظیم آن ۳۸ متر است (ارنست کونل، ۱۳۶۸: ص ۲۱۵).

در دو طرف بنای اصلی، دو بنای کوچک‌تر و قرینه به چشم می‌خورد که در سمت غرب یک مسجد سه گنبدی وجود دارد که از ماسه قهوه‌ای مایل به قرمز ساخته شده و در شرق بنایی است که زمانی به مثابه مهمان‌خانه (جماعت خانه) به کار می‌رفته است. در امتداد ضلع جنوبی باغ عرصه‌ای مستطیل شکل به نام «جلوخانه» واقع شده است که از طریق دروازه‌ای با شکوه به باغ راه می‌یابد که امروزه بخش اعظمی از آن وجود ندارد.

اما ۱۲۸ حجره در اضلاع چهارگانه جلوخانه ساخته شده بود (لاهوری، ۱۸۷۲: ج ۲، ص ۳۱۹). و در سمت شرقی و غربی فضای جلوخانه دو بازار وجود داشت که حجره‌های آن‌ها را از خشت و آهک و ایوان‌هایشان را از سنگ سرخ ساخته بودند (همان، ص ۳۲۹). همچنین وی اشاره به وجود چهار کاروانسرا در چهار گوشه این فضا می‌کند (همان، ممتازعلی، نسخه خطی شماره ۴۱). مدخل تاج محل یک دروازه بزرگ است که با سنگ سرخ (ماسه ای) ساخته شده و به سردرهای ایرانی بسیار شباهت دارد. در سه طرف مدخل این دروازه به سبک بناهای صفوی آیات قرآنی به خط «امانت خان شیرازی» نوشته شده و طوری هنرمندانه نگاشته شده است که بیننده از پایین تمام حروف آن را یکسان می‌بیند. این روش که در تمام کتیبه‌ها بکار رفته بسیار دقیق و با محاسبات ریاضی اجرا شده است. در اطاق اصلی تابوت سنگی منقوش بدلی شاه جهان و ممتاز محل قرار دارد. اما مقبره‌های اصلی در طبقه پایین‌تر قرار دارند. گنبد مرمری خارق‌العاده‌ای که

نقش عناصر ایرانی در بنای تاج محل

روی مقبره قرار دارد به ارتفاع پایه بنا است و حدود ۳۵ متر که روی استوانه‌ای به ارتفاع ۷ متر استوار است و به گنبد پیازییا امرودی معروف است. گل دسته‌های بلند و مرمرین از گوشه‌های پایه برافراشته شده‌اند و نشان نیلوفری که در راس گنبد اصلی قرار دارد بر روی گل دسته‌ها تکرار شده است.

شکل از مجموعه بگلی

شکل از مجموعه بگلی

آنچه که موجب شده ارتفاع آن مشخص تر شود این چهار گنبد یا چتری کوچکتر تأکیدی بر عظمت گنبد بزرگ است. پایه‌های ستونی که بر پشت بام مقبره قرار دارد و از آنجا نور داخل نیز تأمین می‌گردد. تزییناتی که بر روی آن‌ها انجام شده ترکیبی از عناصر تزیینی سنتی ایرانی و هندی است. تارگ گنبد اصلی از طلا ساخته شده بود که تا اوایل قرن ۱۹ میلادی نیز وجود داشت. اما اکنون از برنز ساخته شده است. این نشان شامل یک ماه که سمبل و نماد اسلامی است و یک چنگک سه شاخه که نماد هندوان و سمبل شیوا (خدای هندوان) است.

شکل از مجموعه بگلی

تزئینات:

تزئینات خارجی تاج محل از بهترین تزئینات دوره مغولان هند محسوب می‌شود. گچکاری، ترصیع کاری و حکاکی سنگ از جمله عناصر تزئینی تاج محل است با ممنوعیت اشکال انسانی از خطاطی به عنوان عنصر تزئینی استفاده شد.

شکل از مجموعه بگلی

خط ثلث تزئینی از جمله خطوطی است که توسط امانت خان شیرازی در بیشتر جاها دیده می‌شود. خطاطی با یشم در مرمر سفید انجام شده و متون خطاطی عمدتاً آیات قرآن مجید مانند سوره یاسین، فجر، شمس و ... که بیشتر مضامین قضاوت داشته، است. در دیوارهای پایین مقبره طرح‌های گیاهی دیده می‌شوند. آن‌ها از اره‌های مرمر سفیدی هستند که روی آن گیاه و تاک حجاری شده است و میوه‌ها و گل‌ها با سنگ‌های مرمر زرد، یشم سبز صیقل داده شده ترصیع شده‌اند. در تزئینات داخلی سنگ‌های قیمتی و غیرقیمتی زیادی استفاده شده است. پایه و تابوت هر دو قبر با جواهرات به صورت بسیار ظریفی مرصع کاری شده و کتیبه روی قبر ممتاز محل او را معرفی و ستایش کرده است. چهار طاق این حجره با آینه‌های حلبی مزین شده‌اند و قندیلی از طلا و میناکاری آویزان است.

طراح و معماران تاج محل:

درباره نام طراح اصلی و معمار بنای تاج محل روایات بسیار است اما در منابع مختلف اسامی استاد عیسی ایرانی (که به روایتی شیرازی و به روایتی از اهالی استانبول بوده)، استاد احمد معمار لاهوری و برادرش استاد حمید لاهوری و حتی یک ونیزی به نام جرینموورنو، زرگری ایتالیایی به چشم می خورد. اما آنچه در تمامی منابع استنباط می شود ایرانی بودن طراح اصلی و معماران طراز اول تاج محل است. در منابع تاریخی از ۳۷ معمار که در طرح ریزی و بنای تاج محل سهیم بودند نام برده شده است که در بین آنها نام چند نفر ونیزی نیز دیده می شود.

تاریخ و روند بنای تاج محل توسط دو تن از مورخان عصر شاه جهان یعنی « محمد صالح کنبو » مؤلف کتاب « عمل صالح » (شاه جهان نامه و « ملا عبدالحمید لاهوری » مؤلف « پادشاه نامه » نگاشته شده است اما تنها در کتاب لاهوری دو نام « مکرمت خان » و « میر عبدالکریم (مامورخان) » به چشم می خورد (لاهوری، ۱۸۷۲: ج ۲، ص ۳۳۰) که هر دوی آنها شیرازی بودند. برخی از منابع نیز از مهندس و اخترشناس ایرانی تبار متولد لاهور یعنی استاد احمد لاهوری به عنوان سرمعمار تاج محل و قلعه سرخ در دهلی نام برده اند.

نام دیگری که به ویژه در تزیینات و خطاطی تاج بسیار از آن یاد می شود، "استاد عبدالحق شیرازی" است که به سال ۱۰۱۸ هـ از شیراز به هندوستان مهاجرت کرده است. به دلیل مهارت بسیارش در امر خطاطی شاه جهان به او لقب « امانت خان » داده است. اما در بسیاری از منابع علاوه بر اسامی « استاد احمد معمار لاهوری » و برادرش « استاد حمید لاهوری » (محمد صالح کنبو، ۱۹۵۹: ص ۶) از سه نفر دیگر یعنی « استاد عیسی شیرازی »، نقشه نویسی (طراح) و « امانت خان شیرازی » طغرانیس (کتیبه نگار) و محمد حنیف قندهاری به عنوان میر عمارت (ناظر) یاد شده است (جغتای، ۱۹۶۳: ۵۰، غروی، ۱۳۴۸: ص ۳۸).

شاه جهان برای ساختن بنای تاج محل از معماران و هنرمندان بی نظیری استفاده نمود و با حقوق مکفی و محل اسکان مناسب، در شهر ممتازآباد که بعدها به « تاج گنج » معروف شد، آنها را به کار گمارد. لاهوری در این باره می نویسد، درآمد بازارها و کاروانسراها به انضمام سی روستا در حومه آگرا به فرمان شاه جهان برای نگهداری و تعمیر مقبره وقف شد (لاهوری، ۱۸۷۲: ج ۲، ص ۳۰-۳۲۹). منابع تاریخی علاوه بر اسامی فوق به حضور هنرمندان و خطاطانی از بغداد، قلم زنی ماهر از بخارا و معماری ماهر از قسطنطنیه برج ساز و معمارانی از قندهار اشاره می کنند. هوگ و مارتن در کتابشان از شخصی فرانسوی به نام "اوستن" (Austin) از اهالی "بردو"

(Bordeaux) به عنوان مرصع کار و سنگ نشان (جواهرنشان) نام می‌برند (هوک، ۱۳۷۵: ص ۲۲۶). به نقل از نسخه خطی که از قرن هفدهم به جای مانده، مؤلف از ۳۶ نوع سنگ از جمله سنگ غوری، سرخ، پای زهر، خارا، بلور لاجورد، سلیمانی، یمینی، یاقوت، زمرد، رخام، فیروزه، مغناطیس و ... نام برده و در یک جدول که ابعاد مختلف این سنگ‌ها ذکر کرده است، همچنین در جدولی دیگر به چوب‌های مورد نیاز مانند صندل و آبنوس اشاره نموده است. استفاده از سنگ‌های قیمتی و نیمه قیمتی بر روی مرمر سفید (پرچین کاری) امری است که تا قبل از ورود مسلمانان به هند در معماری هند سابقه نداشته است. به هر حال گفته می‌شود برای ساخت این بنا از بیست هزار استاد کار، معمار، سنگ‌تراش، جواهرتراش، فلزکار، نقاش و کارگر استفاده شده که حدود دو دهه مشغول بودند و نتیجه تلاش آن‌ها اثری کامل، عالی و نمونه اصیلی از معماری اسلامی به شمار می‌رود.

شکل از مجموعه بگلی

نتیجه:

هنر ایرانی یکی از مؤثرترین عناصر هنر اسلامی است که توسط مسلمانان در جهان گسترش یافت. بی‌تردید تأثیر هنر معماری ایرانی بر هنر معماری هندی به دوره ساسانیان باز می‌گردد. در دوران اسلامی نیز عناصری ایرانی مانند گنبد، طاق، آجر، کاشی و چوب به کار گرفته شد. این عناصر معماری از زمان همایون پیش از پیش رنگ و بوی ایرانی به خود گرفت و بناهای به جای مانده از این دوران حاکی از نفوذ هنر عصر صفوی است.

در واقع تاج محل نمونه بارزی است از تقلید معماری صفوی همراه با اختلافاتی از جمله استفاده از مرمر به عنوان مواد اصلی بنا، اما طرح بنا، باغ و ظرایف هنری تاج محل همه حاکی از حضور هنر ایرانی است. به هر حال احداث حوض مرمرین در وسط باغ (نماد کوثر) و نهر و منارهای چهارگانه و استفاده از آیات قرآن مجید که عمدتاً اشاره به بهشت و قیامت دارد همه نشان از ایجاد تمثیلی از بهشت است. و حرکت از عرصه‌های مادی به عرصه معنا به این بنا صورتی روحانی بخشیده است.

منابع فارسی :

- ارشاد، فرهنگ، مهاجرت تاریخی ایرانیان به هند، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- استرآبادی، محمداقاسم، تاریخ فرشته (گلشن ابراهیمی)، کانپور.
- بدائونی، عبدالقادر، (۱۸۸۹م)، منتخب التواریخ، به کوشش مولوی احمد علی صاحب، کلکته.
- بورکهارت، ت، (۱۳۷۸)، معماری اسلامی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران.
- بهنام، عیسی، "آشنایی با چند نقاش ایرانی و هندی"، مجله هنر و مردم، شماره ۱۹، تهران.
- پرایس، کریستین، (۱۳۵۶)، هنر اسلامی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- پوپ، الف.ی.، (۱۳۳۸)، شاهکارهای هنر ایرانی، ترجمه خانلری، تهران.
- پوپ، الف.ی.، (۱۳۴۶)، معماری ایرانی، ترجمه صدری افشار، ایرانی، تهران.
- جغتای، محمد عبدالله، (۱۹۶۳)، تاج محل، لاهور.
- جغتای، محمد عبدالله، "تاج محل"، مسعود رجب‌نیا، مجله هنر و مردم، شماره ۱۲۷، تهران.
- ج. هوگ، ه.د. مارتین، (۱۳۷۵)، سبک‌شناسی هنر معماری، پرویز ورجاوند، تهران، علمی و فرهنگی.
- حیدری، مسعود، "تأثیر معماری ایران بر معماری گورکانیان هند"، مجله فکور، شماره ۶، تهران.
- خواندمیر، غیاث الدین، (۱۹۴۰م)، قانون همایونی، به کوشش محمد هدایت حسین، کلکته.
- ریاض الاسلام، (۱۳۷۳)، تاریخ روابط ایران و هند، تهران، امیرکبیر.
- زمانی، عباس، "طاق‌نما و نغول تزیینی در آثار تاریخی اسلامی"، مجله هنر و مردم، شماره ۱۲۷، تهران.
- زمانی، عباس، "خط کوفی تزیینی در آثار تاریخی اسلامی"، مجله هنر و مردم، شماره ۱۲۸، تهران.
- سلطان‌زاده، حسین، (۱۳۷۸)، تداوم طراحی باغ ایرانی در تاج محل، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات ایران، ج ۱، ۳ و ۵، تهران، انتشارات فردوس.
- علامی، ابوالفضل، (۱۳۷۲)، اکبرنامه، به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- غروی، محمد، "خواجه عبدالصمد شیرین قلم"، مجله هنر و مردم، شماره ۱۲۸، تهران.
- غروی، مهدی، (۱۳۴۸)، "تاج محل"، مجله هنر و مردم، شماره ۸۱، تهران.
- فضایی، حبیب الله، (۱۳۵۰)، اطلس خط، زیبا، اصفهان.
- کامرانی، جلال، "پارسی گویان هند"، مجله دانش، شماره ۱۲، تهران.
- کونل، ارنست، (۱۳۶۸)، هنر اسلامی، هوشنگ طاهری، تهران.
- محمد، هاشم، (۱۳۵۹)، جهانگیرنامه، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- ممتازعلی (میرزیبگ)، احوال روضه تاج محل و بانویبگم ممتاز محل - نسخه خطی شماره ۴۱، مرکز مطالعات پیشرفته تاریخ، دانشگاه علیگره، هندوستان

منابع لاتین :

- Alami, Abul Fazal (1977), *Ain Akbari*, Vol. 1-2, trs. Blochman, Delhi.
- .....Akbarname (1979), 3 Vols., trs. H. Beveridge, New Delhi Beveridge, A. S. (1970), *Memorie of Babur (Baburnama)*, Zahir u din Muhammad Babur, 2 Vols, N. Delhi.
- Brown, Percy (1942), *Indian Architecture*, Bombay.
- Encyclopaedia of Islam (1978), Leiden, E. J. Brill.
- Encyclopaedia Britannica (1993), edition 15, Chicago.
- Havell, E. B. (1913), *Indian Architecture, its psychology structure and history from the first Muhammedan invasion to the present day*, London.
- Holt, P. M. (1992), *Cambridge History of Islam*, edited by P. M. Holt, Cambridge University press.
- Inayat Khan (1990), *Shahjahan nama*, edited by W. E. Begley and Z. A. Desai Delhi.
- Khafi Khan (1869), *Muntakhab-ul-Lubab*, Calcutta.
- Khawandmir (1940), *Ghias-ul-din, Qanunhomayuni*, edited by M. Hidayat Husain, Calcutta, Royal Asiatic society of Bengal.
- Konl, Ernest (1960), *Islamic Art*, trs. H. Taheri, Tehran.
- Lahori, A. H. (1872), *Padshahnama*, 2 Vols., Calcutta.
- Muhammad Salih Kambu (1959), *Amal Saleh*, 3 Vols., Lahor.
- Tavernier, J. B. (1925), *Travels in India*, trs. V. Ball., revised. V. Crooke, London.
- Yosuf Husain Khan (1950), *Muntakhab-e Kaghazat-e-Ahd-e-Shahjahani*, Hyderabad.

